

**КЫРГЫЗ РЕСУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ЭКОНОМИКА ЖАНА ИШКЕРДИК УНИВЕРСИТЕТИ

К.08.15.510

ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК 338,1 : 338 (575,2)

ХАМРАБАЕВ АБДУРАСУЛ АБДУСАТТАРОВИЧ

**ЭКОНОМИКАНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУНУН ЧАРБА
ЖҮРГҮЗҮҮЧҮ СУБЪЕКТТЕРИН БАШКАРУУНУН
НАТЫЙЖАЛУУ МЕХАНИЗМИН КАЛЫПТАНДЫРУУ
(ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

Адистиги: 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу (АӨК
экономикасы)

**Экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип
алуу үчүн диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Жалал-Абад ш., 2016-ж.

Диссертациялык иш Экономика жана ишкердик университетинин “Экономика, менеджмент жана укук” кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: экономика илимдеринин доктору, профессор
Токтомаматов Кантөрө Шарипович

Официалдуу оппоненттер: экономика илимдеринин доктору, профессор
Маматурдиев Гуламжан Маматурдиевич

Экономика илимдеринин кандидаты
Самиева Каникей Токтогуловна

Жетектөөчү уюм: К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Айыл чарбасындагы экономика жана ишкердик кафедрасы. Дареги: инд.: 720005, Бишкек шаары, Медеров көчөсү, № 68.

Диссертация Ош мамлекеттик университети жана Экономика жана ишкердик университети алдындагы К.08.15.510 ведомстволор аралык диссертациялык Кеңешинин отурумунда 2016-жылдын 23-сентябры саат 16-00 дө корголот. Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Жеңи-Жок көчөсү, № 30.

Диссертация менен Экономика жана ишкердик университетинин китепканасынын илимий залында таанышууга болот. Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Жеңи-Жок көчөсү, № 30.

Автореферат 2016-жылдын “ _____ ” _____ таркатылды.

К.08.15.510 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу секретары, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент:

Кулуева Ч.Р.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасында рыноктук мамилелердин куралуу шарттарында өндүрүштүк-экономикалык өз ара мамилелер өзгөрдү. АӨК ишканалары сырьё, материалдар, каражаттар, жумушчу күч, акча каражаттары менен өзүн-өзү камсыз кылуу шарттарында өндүрүш жараянын өз алдынча жүргүзүүгө мажбур болушкан туруктуу эмес каржылык абалга кабылышты. Көптөгөн айыл чарба ишканаларынын ишмердүүлүгү кубатсыздыктын чегинде болгон өзгөчө апааттык абалда жүрүп жатты. Чарба жүргүзгөн субъекттер мурда чечилиши талап кылынбаган бир катар көйгөйлөргө дуушар болушту. Уюштуруучулук жана каржылык көйгөйлөрдү чечүү экономиканын агрардык секторунун чарба жүргүзүүчү субъекттерин башкаруунун натыйжалуу механизмдерин калыптандыруунун көйгөйлөрүн терең изилдөөгө алып келди.

Агрардык секторду башкаруунун аймактык аспектери өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө жана спецификасына ээ. Булар айыл чарбасынын аракеттенүүсү ачык туюнтулган территориялык мүнөзгө ээ экенинен келип чыгат, анткени жер ресурстарынын аянттарынын жаратылыштык-климаттык шарттары, айыл чарбасын жүргүзүү жолдору, ошондой эле айыл тургундарынын каада-салттары, турукташкан адаттары, жашоо тартиби анык бир жерге байланышкан. Мындан сырткары агрардык өндүрүш сезондук мүнөзгө ээ жана анда болуп жаткан технологиялык жана биологиялык жараяндарды экономиканын башка тармактарындагыдай болуп көпчүлүк учурда адамдын каалоосу боюнча өзгөртүүгө мүмкүн эмес.

Кыргызстанда айыл чарба ишмердүүлүгү жети областта жүргүзүлөт, алардын ар бириндеги айыл чарбасын жүргүзүүнүн шарттары бири-биринен айырмаланат. Бирок алардын баарында айыл чарба өндүрүшүн башкаруу үчүн башкаруунун вертикалдык органдары бар. Алар айыл чарба жараянын башкарууда менчиктин түрлөрүнөн көз каранды түрдө, министерство же ведомстволор, же айыл өкмөтү, райондук администрациялар же өкмөттүн областтардагы өкүлчүлүктөрү түрүндөгү жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары сыяктуу мамлекеттик органдардын катышуусу каралган мыйзам ченемдүү жоболордун негизинде катышышат. Ошону менен бирге учурдагы рыноктун шарттарында бүтүндөй республикада жана өзгөчө анын аймактарында айыл чарбасын башкаруунун натыйжалуу тутуму түзүлгөн жок. Мунун себеби – дыйкан жана фермердик чарбаларда өндүрүштүн натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн бир чарбага туура келүүчү жер үлүштөрүнүн аянттарынын, негизги фонддордун жана эмгек каражаттарынын кичинекей өлчөмдө экендигинен чарба жүргүзүүнүн оптималдуу түзүмүн түзүүгө мүмкүн болбой жаткандыгы. Ал эми айыл өкмөттөрү жана райондук администрацияларды алсак, булар өз алдынча ишмердүүлүккө шарт түзүүчү аймактык кирешенин түзүлүүсүнө алып келген өз алдынча экономикалык ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн милдеттүү эместигинен өздөрүнүн аймактарында айыл чарбасын натыйжалуу уюштуруу мүмкүндүгүнөн чындыгында кол жуушкан.

Диссертациялык изилдөөлөр Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад областынын экономикасынын агрардык секторунун чарба жүргүзүүчү субъекттерин башкаруунун натыйжалуу механизмдерин калыптандыруу менен байланышкан көптөгөн маселелер чечилбей калып жатканын көрсөттү. Бул көйгөйдүн маңызын, уюштуруунун жана калыптандыруунун негизги принциптерин тактоо талап

кылынууда, мындай ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун баалоонун усулун иштеп чыгуу керек, ошондой эле менчиктин түрдүү формаларын жана чарба жүргүзүүнү мамлекеттик экономикалык колдоонун абалын талдоо, агрардык сектордун тармактарынын өнүгүү шарттарын карап чыгуу өзгөчө зарыл. Ушундай шарттарда агрардык экономиканын натыйжалуулугун көтөрүү көйгөйлөрү экономиканын агрардык секторунун чарба жүргүзүүчү субъекттерин башкаруунун натыйжалуу механизмдерин калыптандыруу маселелерин андан ары өнүктүрүү жана тереңдетип изилдөө менен үзгүлтүксүз байланышта каралат.

Рыноктук мамилелердин өнүгүүсү агрардык сектордун ишканаларынын алдына көптөгөн көйгөйлөрдү коюуда. Бул көйгөйлөрдү рангга бөлүү жогорураак даражадагы көйгөйлөр мурунку деңгээлдеги көйгөйлөрдү чечкенден кийин пайда болоорун көрсөттү.

Ишкананын каржылык-экономикалык туруктуулугун камсыз кылуунун, рыноктун өсүп жаткан мобилдүүлүк шарттарында өнүгүүнүн ички факторлорун башкаруу аркылуу айыл чарба ишканаларынын тутумун башкаруунун механизмдин калыптандыруунун көйгөйлөрүнүн актуалдуулугу изилдөөнү жүргүзүүнүн зарылдыгын шарттап, диссертациянын темасын аныктады.

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык иш “Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдарга туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы”, “Жалал-Абад областынын келечекте социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн концепциясы” программалык иш-кагаздарынын алкагында, ошондой эле Экономика жана ишкердик университетинин илимий-изилдөө иштеринин планынын негизинде аткарылды.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп Жалал-Абад областынын мисалында экономиканын агрардык секторунун чарба жүргүзүүчү субъекттерин башкаруунун натыйжалуу механизмдерин иштеп чыгуу боюнча илимий негизделген методикалык жоболорду жана практикалык сунуштарды аныктоо саналат. Коюлган максатка ылайык төмөнкү милдеттер аныкталды:

- азыркы шарттарда агрардык секторду башкаруунун теориялык аспектерин окуп-үйрөнүү жана рынок шарттарында Кыргызстандын аймактарына карата анын маңызын ачуу;

- айыл чарбасында башкаруунун натыйжалуулугун баалоонун усулдарын тактоо жана агрардык секторду башкаруунун заманбап тенденцияларын аныктоо, ошондой эле аларды ишке ашыруунун механизмдерин иштеп чыгуу;

- аймактык агрардык секторду башкаруунун учурдагы абалын баалоонун негизинде анын натыйжалуулугун жогорулатуунун резервдерин аныктоо;

- айыл чарба өндүрүшүн жогорулатуунун жана натыйжалуулугун башкаруунун рычагдарын сунуштоо;

- айыл чарба ишканаларынын экономиканын башка секторлору менен интеграциялануу шарттарында агрардык түзүмдөрдү калыптандыруу жана башкарууга тутумдук жандоону сунуштоо;

- чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун арттыруунун багыты катарында өндүрүштүк түзүмдү жана айыл чарба амалдарынын башка түрлөрүн ылайыкташтыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- айыл чарба өндүрүшүнүн өндүрүштүк жараянда гана эмес, айыл чарба сырьёсун өндүрүүдөн баштап аны ички жана сырткы рыноктордо сатууга чейинки бүткүл чынжыр боюнча натыйжалуулугун жогорулатуунун зарылдыгы аныкталды, себеби товардын керектөөчүлүк баасы айыл чарба продукциясын сатып алуу аркылуу керектөөчү тарабынан аныкталат.

- айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун баалоонун ыкмалары рыноктордогу айыл чарба ишмердүүлүгүнүн жана өндүрүштүн жана продукцияны сатуунун толук чыгашаларынын жыйынтыктарын эсептөөнүн эсебинен толукталды;

- айыл чарбасын бул областтагы заманбап тенденцияларды эсепке алуу менен натыйжалуу башкарууну ишке ашыруунун механизмдери иштелип чыгылды;

- аймактык агрардык секторду башкаруунун учурдагы абалын талдоонун негизинде анын натыйжалуулугун жогорулатуунун резервдери аныкталды;

- учурдагы рыноктун талаптарын эсепке алуу менен көп учурда инновацияларга жана ийкемдүүлүктү көздө туткан жаңы технологияларга жана ыкмаларга таянган, замандын талабына ылайык келген башкаруу ыкмалары сунушталды;

- айыл чарбасынын экономиканын тектеш секторлору менен интеграциялануусунун шарттарында максатка жетүүнүн жана программаларды акаруунун комплекстүүлүгүн көздө туткан башкарууга болгон тутумдук жандоо сунушталды;

- оптималдуу натыйжаларга жана чыгышаларга жетүүнүн көрсөткүчү катары пайдаланылуусу мүмкүн болгон экономика-математикалык ыкмалардын жардамында айыл чарбасын ыкчам башкаруудагы түрдүү кырдаалдардын эсеби жүргүзүлдү.

Диссертациянын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары сунуш катары колдонулунду жана жергиликтүү мамлекеттик органдардын аракеттерин аймактардагы, жекече алганда Жалал-Абад областындагы айыл чарбасын башкаруу чөйрөсүндө аныкталган көйгөйлөрдү чечүүгө багыттоого мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн натыйжаларынын экономикалык маанилүүлүгү. Диссертациянын материалдары агрардык секторго тиешелүү укуктук-ченемдик актыларды жана мамлекеттик программаларды иштеп чыгууда жана агрардык сектордун ишканаларында киргизүүдө пайдаланууга мүмкүн.

Диссертациянын коргоого алынып чыгылган негизги жоболору. Аймактагы агрардык сектордун калыптануусунун жана аракеттенүүсүнүн көйгөйлөрүн теориялык талдоонун негизинде үч багытта илимий жаңылыкты кийриген бүтүмдөр жана сунуштар даярдалды. Алар томөнкүлөр:

- теориялык бөлүмдө – бул айыл чарбасындагы такталган жана толукталган өндүрүштүн натыйжалуулугу түшүнүгү;

- аналитикалык бөлүмдө – аныкталган аймактын агрардык секторунун абалын жакшыртуунун резервдери;

- сунуштоо бөлүмүндө – түрдүү куралдарды, анын ичинде тутумдук жандоо жана экономика-математикалык ыкмаларды пайдалануу менен айыл чарбаөндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча иштелип чыгылган бүтүмдөр жана сунуштар.

Автордун жеке салымы башка окумуштуулардын эмгектерин окуп-үйрөнүүнүн, статистикалык материалдардын кеңири алкагына таянуунун, өздүк байкоонун жана логикалык талдоо, салыштыруу, жалпылоо, экономикалык эсептөө ыкмаларын пайдалануунун негизинде айыл чарбасын башкаруу категориясынын

маңызына жана мазмунуна, анын абалын түрдүү критерий жана көрсөткүчтөрдүн жардамында ченөөнүн ыкмаларына тактоолор киргизилди; калктын тамак-аш коопсуздугун жана өндүрүштү айыл чарба сырьесу менен камсыз кылуудагы агрардык сектордун ролу негизделди; жакынкы беш жылга айыл чарба продукцияларын дүң өндүрүүнүн өсүү көлөмүн оптималдаштыруунун жана божомолдоонун модели иштелип чыгылды.

Изилдөөнүн натыйжаларын колдонуудан өткөрүү жана ишке ашыруу. Изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда доклад түрүндө берилди. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин Түштүк аймактар аралык башкармалыгынын бир катар бөлүмдөрүнүн иштеринде чагылдырылды жана Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин Түштүк аймактар аралык башкармалыгынын Аймактык экономиканы жыйынтык талдоо жана координация бөлүмү тарабынан “Жалал-Абад областынын 2014-2017-жылдарда социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн стратегиясын” иштеп чыгууда колдонулду. Мындан сырткары изилдөөнүн жыйынтыгында алынган сунуштар, ойлор жана бүтүмдөр Жалал-Абад областынын бир катар ишканаларында жана уюмдарында колдонууга алынды, кээ бир талаачылык жана мал чарбачылык чарбалар үчүн сунуш кылынды. Мунун натыйжасында Экономика жана ишкердик университетинен, кээ бир айыл аймактарынан илимий натыйжаларды ишке ашыруу жөнүндөгү ишке киргизүү актылары алынды.

Басылмалар. Диссертациялык ишти даярдоонун жүрүшүндө 25 макала басмадан чыгып, анын ичинен диссертациянын темасы боюнча 16 макала жарык көрдү. Бул 16 макаланын ичинен үчөө Россия Федерациясынын РИНЦ басылмаларында, экөө Кыргызстандын РИНЦ басылмаларында, КР нын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган басылмаларда жетөө басылды.

Иштин түзүмү. Изилдөөнүн максаты, анын милдеттери жана логикасы иштин түзүмүн аныктады. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана 136 сандагы пайдаланылган адабияттардын библиографиялык тизмесинен турат. Диссертациянын негизги бөлүгү 178 бетте берилген жана өз ичине 24 таблица, 13 схема жана сүрөттөрдү камтыйт.

Иштин негизги мазмуну

“Агрардык секторду башкаруунун натыйжалуу тутумун калыптандыруунун теориялык жана уюштуруу-усулдук негиздери” деп аталган биринчи бапта чарба жүргүзүүнүн учурдагы шарттарында экономиканын агрардык секторун башкаруунун натыйжалуу тутумун калыптандыруунун теориялык аспекттери, айыл чарбасында башкаруунун натыйжалуулугун баалоонун ыкмалары, агрардык секторду башкаруунун учурдагы тенденциялары жана аларды ишке ашыруу механизмдери каралды.

Экономиканын агрардык сектору бул секторго кирген чарбалык ишмердүүлүктү, түзүмдүн өзүнүн элементтерин жана алардын сырткы жана ички байланыштарын башкаруунун көз карашынан алганда татаал түзүм. Ушуга байланыштуу агрардык секторду тутум катары карай алабыз. Башкаруунун позициясынан алганда каалагандай тутумду бир тараптан анын курамына кирген элементтерин, экинчи

тараптан – алардын сырткы жана ички байланыштарын башкаруу катарында кароого болот. Ушул эки түшүнүктүн жыйындысында гана үй-бүлөлүк, жеке, дыйкан, фермердик ж.б. чарбалар түрүндөгү баштапкы звенодон баштап аймактык деңгээлдеги же бүтүндөй мамлекеттин деңгээлиндеги бүтүндөй тармак менен аяктаган каалагандай деңгээлде башкаруучулук таасир берүүнү ишке ашырууга мүмкүн.

Агрардык секторду башкаруу агрардык өндүрүштүн мейкиндиктеги жайгашуусу жана убакыттык мүнөздөмөлөрү менен тыгыз байланышкан. Экономиканын башка секторлорунан айырмаланып, агрардык өндүрүш өзүнүн жаратылыштык-климаттык шарттарына ээ болгон анык бир территорияга байланган, ошондой эле убакыттык мүнөздөмөлөрдөн көз каранды. Бирок учурдагы уюштуруунун типтери (мисалы, жашылча-жемиштерди өстүрүү) жылдын каалаган мезгилинде өстүрүүгө мүмкүндүк бергени менен айыл чарба ишмердүүлүгү үчүн жасалма түзүлгөн шарттардын салыштырмалуу салмагы анча маанилүү эмес бойдон калууда. Бул агрардык сектордун негизги продукциясы канткенде да жаратылыштык-климаттык шарттардан көз каранды экендигин билдирет.

Айыл чарбасын натыйжалуу башкаруунун механизмдерин калыптандыруу натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрүн аныктоону талап кылат. Мында, биринчи кезекте, түрдүү мүнөздөмөлөргө ээ болуусу мүмкүн болгон башкаруунун максатын аныктап алуу керек. Биздин оюбузча, эгерде сөз башкаруунун натыйжалуулугу жөнүндө болуп жатса, анда максатка жетүүнүн натыйжаларын аныктап алуу зарылдыгы пайда болот. Мисалы, эгерде максат өндүрүштүк ишмердүүлүктү башкаруудан экономикалык пайда табууга кадалса, анда өндүрүштүн натыйжалуулугунун жана башкаруунун натыйжалары көп тараптан дал келишет. Бирок, бул бир эле нерсе эмес. Өндүрүштүн натыйжалуулугуна жетишүүгө үч жагдай (эмгек, эмгек буюмдары, эмгек каражаттары) жана өндүрүштүн тиешелүү чыгымдары тартылган. Эгерде биз таза башкаруучулук жараянды бөлүп карасак, анда анын натыйжалары башкаруунун түзүмүн жана башкаруучулук таасир берүүлөрдү башкарууга эң аз чыгаша чыгаруу менен эң көп натыйжаларга жетише тургандай калыптандырууга келтирилет.

Мындан башкаруучулук ишмердүүлүктү өндүрүштүк ишмердүүлүктөн айырмалап алууга болот. Биздин көз карашта, өндүрүштүк ишмердүүлүк ишмердүүлүк чөйрөсүн камтуу боюнча бирдалай кеңири. Ошону менен бирге, чыныгы практикада кайсынысы башкаруунун, кайсынысы өндүрүштүк жараяндын салымы экенин аныктап алуу кыйын, анткени өндүрүштүн бардык факторлору адамдар тарабынан башкаруучулук таасир берүүсүнүн негизинде гана аракетке келишет. Андыктан, башкарууда бул бир тарабы башкаруучу, экинчи тарабы башкарылуучу тутум болуп катышышкан адамдардын ишмердүүлүгүнө гана тиешелүү.

Башкаруунун натыйжалуулугу натыйжалардын чыгашаларга болгон катышы менен ченелет.

Башкаруу дайыма даректик мүнөзгө ээ болгондуктан, натыйжаларды, б.а., башкаруунун натыйжасы жана анын чыгашалары деп эмнени түшүнүүгө болоорун айырмалоо керек. Биздин оюбузча, эгерде сөз өндүрүштү башкаруу жөнүндө болуп жана башкаруунун таасири менен өндүрүштүн бардык факторлору аракетке келтирилсе, анда бул учурда башкаруунун жана өндүрүштүн натыйжалары дал

келишет, б.а., сөз натыйжалуу башкаруучулук таасирдин жардамында өндүрүштүн натыйжалуулугуна жетишилгендиги жөнүндө болот.

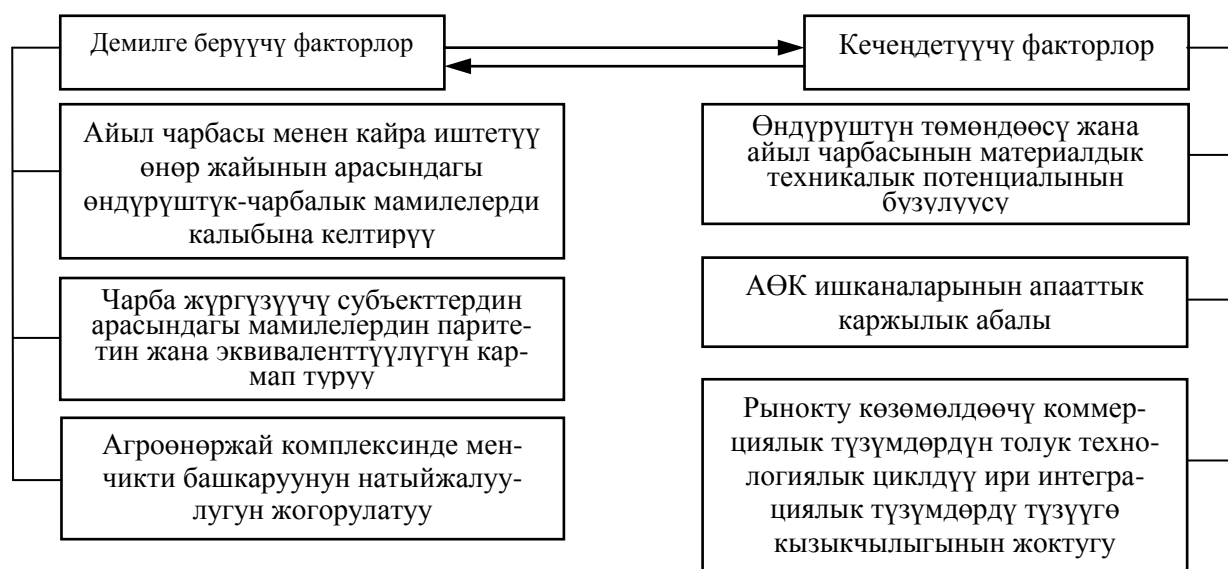
Айыл чарбасында башка эч бир тармакта болбогон аба-ырайынан баштап экономикалык, саясий жана социалдык тобокелчиликтер өтө жогору. Чарбалардын ишмердүүлүгүн талдоо менен айыл чарба ишканалары үчүн гана эмес, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү ишканалары үчүн да мүнөздүү болгон бир катар көйгөйлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот. Булардын көйгөйлөр төмөнкүлөр:

- биринчиден, көп ишканаларда өнүгүүнүн анык стратегиясы, маркетинг тутуму жок, ал эми пландоо жана көзөмөлдөө тутумдары бири-биринен ажыратылган;

- экинчиден, инвестициялардын дээрлик толугу менен жоктугу, жаңыдан сатылып алынган техниканын санынын жыл сайын азаюусу, кирешени жана жешилүү чегерүүлөрдү пайдалануу жөнүндөгү негиздүү чечимдерди кабыл алуунун натыйжасыз механизми;

- үчүнчүдөн, жаңы өндүрүштүк мамилелердин жана апааттык абалдын шарттарында башкаруунун механизминин жоктугу.

Албетте, айыл чарбасын башкаруунун механизми көп тараптан анын экономиканын башка секторлору менен интеграциялануусу аркылуу аныкталат. Изилдөөлөр жана практикалык тажрыйбалар көрсөткөндөй, интеграциялык жараяндардын ийгиликтүү өнүгүүсү маанилери өлкөдөгү макроэкономикалык абалдан көз каранды түрдө өзгөрүп туруучу анык уюштуруучулук-экономикалык факторлорду эсепке алмайын мүмкүн эмес. Натыйжада агроөнөржай инеграциясын бир тараптан демилге берүүчү, экинчи тараптан кечендетүүчү факторлордун чырмалышуусу болуп өтөт (1-сүрөт).

Автор тарабынан изилдөөнүн натыйжалары боюнча түзүлдү

1-сүрөт – Интеграциялык жараяндардын өнүгүүсүн аныктоочу факторлор

Агрардык секторду натыйжалуу башкаруунун механизмин куруу башкаруу чөйрөсүндө өтүп жаткан прогрессивдүү тенденцияларды эсепке алуу менен коштолусу керек экенин белгилей кетүү керек. Агрардык секторду башкаруунун азыркы этабында экономиканын башка секторлорундагыдай эле өзгөчө келечектүү болуп өндүрүш технологиясындагы жана аны уюштуруудагы натыйжа берүүчү

инновациялар саналат. Каалаган эле инновация натыйжа бере бербейт, демек инновация катары эң аз чыгаша кетирүү менен эң көп натыйжа бергенин айтабыз.

Өз кезегинде инновациялык ишмердүүлүктүн негизинде илимий, технологиялык, уюштуруучулук, биолого-экологиялык ж.б. иштелмелер жатат. Башка сөз менен айтканда, жаңылыктарды киргизүү жараяны жаңы идеялар жана чечимдер жаратылган илимде башталып, андан ары алар тиешелүү техникалык түшүндүрмөлөргө, документацияларга өзгөртүп түзүлөт.

Заманбап тенденциялардын катарына агрардык сектордун жана аны менен байланышкан ишмердүүлүк чөйрөсүнүн ишмердүүлүгүн уюштуруунун кластердик ыкмасын киргизүүгө болот. Мындай ыкмада түзүмдүк-инновациялык саясаттын объекти болуп тармак эмес, ишмердүүлүктүн өз ара байланышкан түрлөрү же секторлор арасындагы, керектөөчүлөр менен өндүрүүчүлөр арасындагы, өндүрүүчүлөрдүн өздөрү менен түрдүү институттар арасындагы өз ара мамилелер саналат.

Кластеризация тенденциясынын сонунан агрардык сектордун курамындагы тигил же бул бөлүмдөрдү интенсификациялоо зарылдыгын белгилей кетүү керек. Биздин оюбузча буга талаачылык да, өзгөчө мал чарбачылыгы да, өлкөнүн тигил же бул аймактарынын экономикасынын тездетилген өнүгүүсү да кирет. Мунун баары кластеризация жараянына өбөлгө түзөт.

Аймактык жана тармактык жандоолордун айкалышынын синтези – учурдагы өндүрүштү уюштуруунун олуттуу шарты жана муну бүгүнкү күндүн кезектеги тенденциясы деп атоого болот. Анткени, азыркы этапта агрардык секторду башкаруунун ишмердүүлүктүн түрдүү чөйрөлөрүн адистештирүү, топтоштуруу жана интеграциялоо түрүндөгү тармактык принциби күчтөнүп гана калбастан, аймактык жандоо да тереңдеп бара жатат. Мисалы, Кыргызстанда тармактык айыл жана суу чарбасы министрлигинин таасири олуттуу алсызданды, ал агрардык секторду түздөн-түз башкаруудан көрө көбүрөөк дыйкан, фермердик чарбаларга мамлекет тарабынан коммерциялык негизде кызмат көрсөтүүсү керек болгон ведомствого айланып бара жатат.

Тескерисинче, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары (айыл аймагы, райондук администрациялар, шаарлардын мэриялары) түрүндөгү экономика жана социалдык чөйрөнү башкаруунун аймактык формалары башкаруунун, анын ичинде айыл чарбасын башкаруунун да чыныгы аракеттеги органдары болуп калышууда. Алар үчүн жалгыз көйгөй болуп, биздин оюбузча, айыл чарба өндүрүшүн натыйжалуу башкаруу үчүн бийликтин жергиликтүү органдарынын, өзгөчө айыл аймактарынын өтө алсыз экономикалык базасы саналат.

Ошол эле учурда жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары мамлекеттин атынан жайыттарды, айдоо жерлеринин бөлүнбөс фонду деп аталуучу жерлерди ж.б. ижарага берүү боюнча делегацияланган функцияларды аткарганы менен өздөрүнүн аймагындагы айыл чарба ишмердүүлүгүнөн натыйжаларга жетишүүгө чындап кызыкдар эмес, анткени, канчалык таң калыштуу болбосун, мындай ишмердүүлүк алардын милдеттерине кирбейт. Демек, алар өзүн-өзү каржылоо жана байгерчилик үчүн аймактык кирешелерди түзүүгө жана көбөйтүүгө милдеттүү эмес. Биздин бул оюбузду жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын 80%дан ашуусу дотацияда экендиги тастыктайт жана мындай абал эгемендүүлүккө жетишкен күндөн бери өзгөрбөй келет.

Кезектеги тенденция – бул агрардык сектордо өз убагындагы жана зарыл болгон түзүмдүк саясатты жүргүзүү. Анткени айыл чарба продукциясын пайдалануу ассортименти боюнча да, керектөө мүнөздөмөсү боюнча да өзгөрүп туруунун чоң диапозонуна ээ. Глобализациянын таасири жана эл аралык байланыштардын кеңейүүсү менен сырткы экономикалык байланыштар өзгөчө айыл чарба продукцияларынын импорту жана экспорту областында барган сары тездөө менен жүрүп жатат. Кыргызстандын калкы ЕвроАзия биримдигинин жана ВТО го мүчөлүгүнүн алкагында түрдүү тамак-аш азыктарына жеткиликтүүлүккө ээ жана мунун жыйынтыгында алардын тамак-аш азыктарын, анын ичинде республикада өндүрүлгөндөрүн керектөөгө болгон кызыкчылыктары тез өзгөрүүдө. Мындан сырткары, салттуу тамак-аш азыктарынын башка түрлөргө алмашуусу бир далай кеңири масштабда жүрүп жатат. Мунун баары айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүнө таасирин берүүдө.

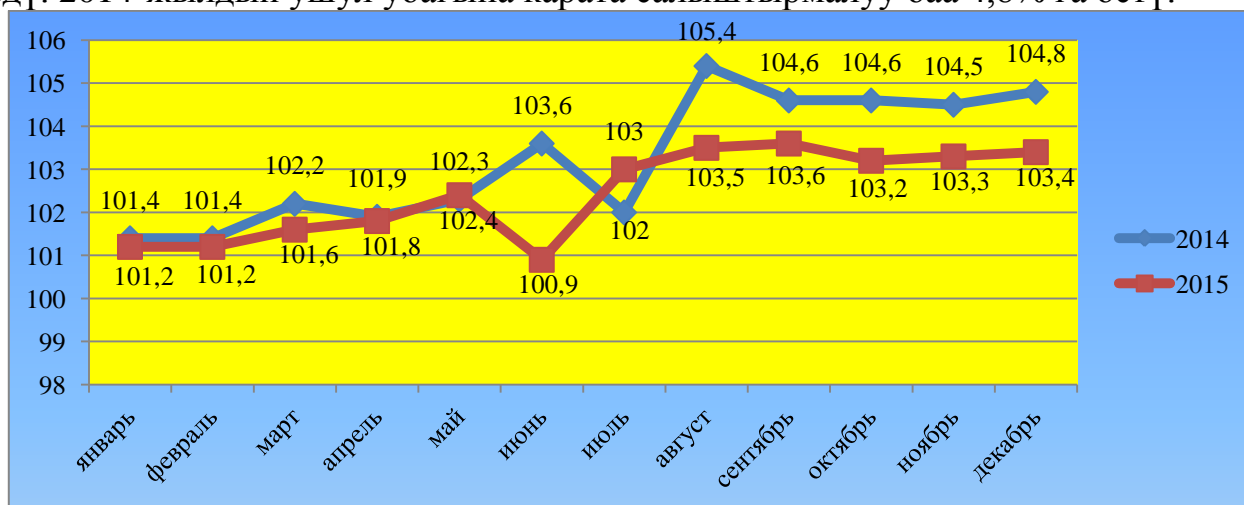
Дагы бир тенденция сапатында чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжаларына да, бул натыйжаларга жетишүү үчүн кеткен чыгашаларга да түздөн-түз таасир берүүчү чарба жүргүзүүнүн уюштуруучулук формаларынын оптималдуу түзүмдөрүн түзүүнү белгилөөгө болот.

Экинчи бап “**Аймактагы айыл чарба өндүрүшүн башкаруунун учурдагы абалы**” деп аталып, аймактык түзүмдөрдөгү айыл чарба ишканаларынын аракеттенүү шарттарын, агрардык сектордун өндүрүшүнүн индикаторлорунун жетишилген деңгээлин, айыл чарбасын өнүктүрүүнү мамлекеттик жөнгө салуунун жана кызыктыруунун абалын талдоого арналган.

Айыл арбасы – көп тармактуу сектор, алардын негизгилери болуп талаачылык жана мал чарбачылыгы саналат. Булардын ар бири өз кезегинде өндүрүштүк жана керектөөчүлүк ишмердүүлүктүн салыштырмалуу өз алдынча типтеринен турган ички тармактар менен берилет.

Бүгүнкү күндө Жалал-Абад областынын айыл чарбасынын абалы боюнча төмөнкүлөрдү айтууга болот:

Жалал-Абад областы боюнча 2015-жылдын январь-декабрь айларындагы айыл чарба, токой чарба жана аңчылык продукцияларын дүң өндүрүү 39465,7 млн. сомду түздү. 2014-жылдын ушул убагына карата салыштырмалуу баа 4,8% га өстү.

Булагы: Автор тарабынан Жалал-Абад областтык статистика башкармалыгынын маалыматтары боюнча түзүлдү.

2-сүрөт – 2015-жылда Жалал-Абад областы боюнча айыл чарба продукциясынын дүң өндүрүлүшү (салыштырмалуу баада, % менен)

1-таблица – Жалал-Абад областынын бардык категориядагы чарбаларында негизги мал чарба продукцияларын өндүрүүнүн көлөмү (2011-2015-жж.)

Мал чарба продукциясынын аталышы	2011	2012	2013	2014	2015	2015/2014, %	Айырма -сы (+,-)
Эт (тирүү салмакта), тн.	51498	52784	53462	56539	59202	104,7	2663
Чийки сүт, тн.	273900	279027	286687	298252	306616	102,8	8364
Жумуртка, миң даана.	45744	47518	50610	52426,0	57428,0	109,5	5002

Булагы: Автор тарабынан Жалал-Абад областтык статистика башкармалыгынын маалыматтары боюнча түзүлдү

Област боюнча 59202 тонна эт (тирүү салмакта) өндүрүлүп, 2014-жылга салыштырмалуу 2663 тоннага (104,7%) көп болду. Мунун арасынан Жалал-Абад шаарында 86 тоннага (122,8%), Токтогул районунда 716 (112,1%), Ноокен районунда 547 (111,6%), Тогуз-Торо районунда 132 (105,2%) жана Чаткал районунда 113 тоннага (104,5%) көп өндүрүлсө, Таш-Көмүр шаарында өткөн жылга салыштырмалуу 57 тоннага (91,2%), Майлуу-Суу шаарында 30 тоннага (95,2%) аз өндүрүлдү.

2015-жылда област боюнча сүт өндүрүү 306616 тоннаны түзүп, 2014-жылга салыштырмалуу 8364 тоннага же 102,8% га көп өндүрүлдү. Аймактар боюнча: Каркөл шаарында 796 тоннага (125,8%), Жалал-Абад шаарында 460 (117,7%), Ноокен районунда 1729 (106,1%) жана Тогуз-Торо районунда 629 тоннага (105,2%) көп өндүрүлсө, Майлуу-Суу шаарында 632 тоннага (85,2%) аз өндүрүлдү.

Област боюнча жумуртканын дүң өндүрүлүүсү 57428 миң даананы түздү, бул 2014-жылга салыштырмалуу 5002 миң даанага (109,5%) көп. Областын район жана шаарлары боюнча: Кара-Көл шаарында 172 миң даанага, Жалал-Абад шаарында 284 миң даанага (129,5%), Ала-Бука районунда 1259 миң даанага (113,2%), Тогуз-Торо районунда 163 миң даанага (112,6%), Сузак районунда 1830 миң даанага (111,4%) жана Ноокен районунда 536 миң даанага (110,2%) көп өндүрүлдү.

2-таблица. Жалал-Абад областы боюнча 2011-2015-жылдарда талаачылык продукцияларынын негизги түрлөрүнүн дүң түшүмү (тонна)

Талаачылык продукциясынын аталышы	2011	2012	2013	2014	2015	2015/2014, %	Айырма -сы (+,-)
Дан эгиндери, баары (таза салмакта)	199486,0	236109,0	239779,9	242486,0	273847,0	112,9	31361,0
Анын ичинен: буудай	62023,4	30352,2	53275,5	59418,2	53773,2	90,5	-5645,0
буурчактар	987,6	1628,9	1418,5	2287,4	1546,6	67,6	-740,8
күрүч	8198,4	11129,0	13402,4	14953,7	16230,1	108,5	1276,4
Пахта (эсептик салмакта)	62761,4	50414,6	44701,7	42194,5	31201,3	73,9	-10993,2
Тамеки (эсептик салмакта)	726,4	374,7	527,2	540,8	160,8	29,7	-380,0
Май өсүмдүктөрү (таза салмакта)	22008,1	25853,5	23650,1	19969,7	20098,8	100,6	129,1
Каргошка	102486,2	111793,7	115506,1	120853,6	136124,0	112,6	15270,4
Жашылчалар	203306,2	225055,8	241797,9	261940,1	294307,4	112,4	32367,3
Жер жемиштер	61826,4	95156,3	93747,1	98105,6	102168,9	104,1	4063,3
Мөмө жемиштер	42029,9	43595,3	43857,8	43982,7	36961,5	84,0	-7021,2

Булагы: Автор тарабынан Жалал-Абад областтык статистика башкармалыгынын маалыматтары боюнча түзүлдү

Тазаланган түрдөгү дан эгиндери област боюнча 273847,0 тонна өндүрүлдү, бул 2014-жылга салыштырмалуу 31361,0 тоннага (112,9%) көп. Анын ичинен Аксы районунда өткөн жылга салыштырмалуу 3633,1 тоннага, Кара-Көл шаарында 32,3 тоннага жана Таш-Көмүр шаарында 121,5 тоннага көп, Чаткал районунда 406,1 тоннага, Майлуу-Суу шаарында 21 тоннага аз өндүрүлдү.

Област боюнча буурчак түрдүүлөрдүн түшүмү (таза салмакта) 1546,6 тоннаны түзүп, 2014-жылга салыштырмалуу 740,8 тоннага (67,6%) азайды. Мындай азаюу Сузак районунда 96,8 тоннаны, Токтогул районунда 74,6 тоннаны, Ала-Бука районунда 56 тоннаны жана Чаткал районунда 122,5 тоннаны түздү. Базар-Коргон районунда гана өткөн жылга салыштырмалуу 31 тоннага көп өндүрүлгөн.

Пахтанын (эсептик салмактагы) өндүрүү көлөмү 31201,3 тоннаны түзүп, 2014-жылга салыштырмалуу 10993,2 тоннага аз болду (73,9%). Мунун ичинен пахта өндүрүү Таш-Көмүрдө 622,5 тоннага, Ноокенде 64022,6 тоннага, Сузакта 1235,7 тоннага жана Базар-Коргондо 3585,8 тоннага азайган.

Тамеки (эсептик салмакта) 2015-жылы 160,8 тонна өндүрүлдү. 2014-жылга салыштырмалуу тамекинин түшүмү 380 тоннага азайган (29,7%). Анын ичинен: Аксы районунда 202,4 тоннага, Ала-Бука районунда 177,2 тоннага жана Базар-Коргон районунда 0,4 тоннага аз тамеки өндүрүлгөн.

Май өсүмдүктөрүнүн түшүмү (тазаланган салмакта) област боюнча 20098,8 тоннаны түзүп, 2014-жылга салыштырмалуу 129,1 тоннага көп (100,6%) өндүрүлдү. Райондор жана шаарлар боюнча алганда: Таш-Көмүрдө 5,2 тоннага, Чаткал районунда 17 тоннага, Сузак районунда 716,9 тоннага көп, ал эми Токтогул районунда 262,5 тоннага, Аксы районунда 1024,5 тоннага, Ала-Бука районунда 182,9 тоннага жана Ноокен районунда 306,2 тоннага аз өндүрүлгөн.

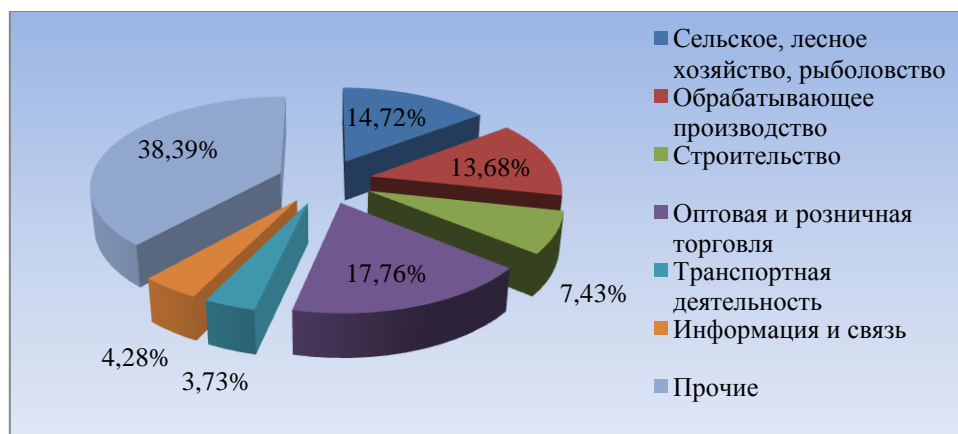
Област боюнча 136124 тонна картошка өндүрүлдү. 2014-жылга салыштырмалуу өсүү 15270,4 тоннаны (112,6%) түздү. Анын ичинен Ала-Бука районунда 505 тоннага, Чаткалда 1984,4 тоннага, Жалал-Абадда 51,1 тоннага, Базар-Коргондо 1424,8 тоннага жана Токтогулда 2320 тоннага көп, ал эми Таш-Көмүрдө 607,7 тоннага жана Кара-Көлдө 51 тоннага аз түшүм жыйналган.

Жашылчанын түшүмү област боюнча 294307,4 тоннаны түзүп, 2014-жылга салыштырмалуу 32367,3 тоннага өстү (112,4%). Мындай өсүү Чаткалда 1656,4 тоннаны, Ала-Букада 7136,3 тоннаны, Ноокенде 15536,5 тоннаны жана Токтогулда 822,8 тоннаны түздү. Жашылчалар Кара-Көлдө 185,6 тоннага, Аксыда 639,1 тоннага жана Майлуу-Сууда 4,5 тоннага аз өндүрүлдү.

Област боюнча 102168,9 тонна жер жемиши жыйналды. “014-жылга салыштырмалуу мунун түшүмү 4063,3 тоннага көп болду (104,1%). Анын ичинен: Таш-Көмүр шаарында 408 т., База-Коргон районунда 1121,2 т., Сузак районунда 261,5 т. көп, ал эми Ала-Бука районунда 158,4 тоннага аз түшүм алынды.

Област боюнча мөмө-жемиштердин түшүмү 36961,5 тоннаны түзүп, 2014-жылга салыштырмалуу 7021,2 тонага аз болду (84,0%). Анын ичинен аз түшүм Майлуу-Суу шаарында 60 т., Жалал-Абадда 180,6 т., Таш-Көмүрдө 104,3 т. жана Ноокен районуда 2144,1 т. байкалды. Мөмө-жемиш Токтогул районунда 120 т., Тогуз-Тородо 2 т. жана Чаткал районунда 12 тоннага көп болду.

Айыл чарбасын өлкөнүн ички дүң продукциясынын жалпы көлөмүндөгү үлүшү маанилүү бөлүгүн – дээрлик 14,72% ды түзөт. Мындан сырткары өлкөнүн калкынын дээрлик 65%ы айыл жергесинде жашайт, иштегендердин жалпы санынын 34%ы же өлкөнүн калкынын 14%ы айыл чарбасында эмгектенишет (өнүккөн өлкөлөрдө бул көрсөткүч 1-3%ды түзөт). Бул маалыматтардан көрүнүп тургандай, Кыргызстанда айыл чарбасы экономикалык гана эмес, чоң социалдык жана саясий мааниге да ээ. Муну экономиканын айрым секторлорунун ИДП дагы салыштырмалуу салмагы боюнча да байкоого болот (3-сүрөт).

Булагы: автор тарабынан КР Улуттук статистика комитетинин 2014-жыл үчүн маалыматтары боюнча түзүлдү

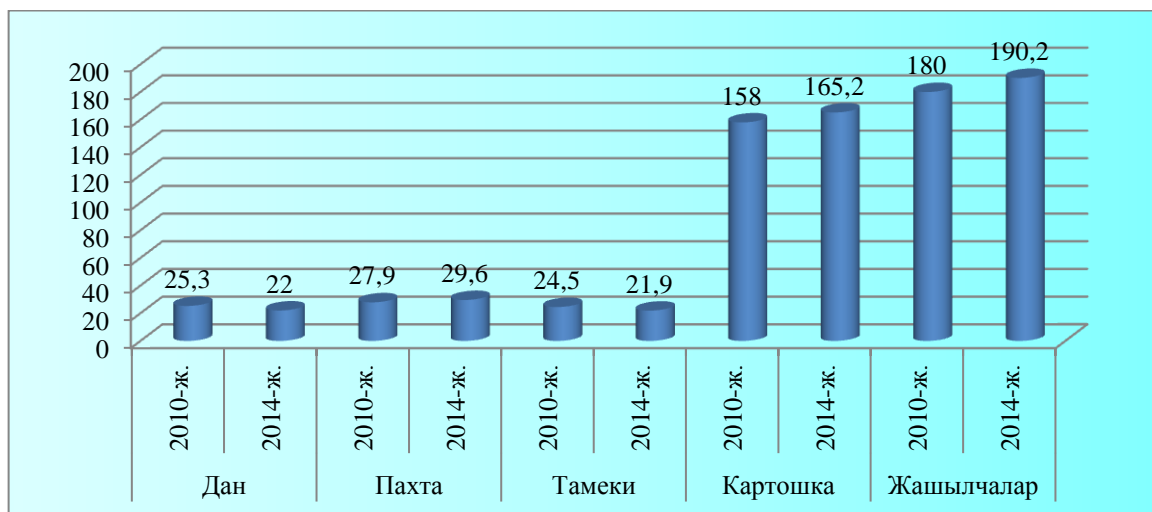
3-сүрөт. Кыргызстандын 2014-жылдагы ички дүң продукциясынын түзүмү (% менен)

Аракеттенүүнүн кезектеги шарты – бул айыл чарбасынын ички жана сырткы рыноктордогу маанилүүлүгүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу багытындагы кайра курууларды өз убагында жүргүзүү.

Айыл чарбасын жүргүзүүнүн эң негизги шарттарына ресурстар камсыздоо кирет. Мисалы, жайыттарды мал чарбасы үчүн ресурс катары кароого болот. Мындан сырткары жайыттар жана табигый чөп орок жерлери Кыргызстандын улуттук байлыгы болуп саналат. Булар өлкөбүздүн жалпы аймагынын дээрлик 50%ын же бардык айыл чарба маанисиндеги жерлердин 90%ын ээлөө менен арзан жана экологиялык таза продукцияны өндүрүүгө мүмкүндүк берет.

Айыл чарбасынын ресурстар камсыздоодон кийинки негизги мүнөздөмөсү болуп анын анык бир индикаторлор түрүндөгү натыйжалары саналат. 2014-жылдагы талаачылыктын дүң түшүмү 2424,8 миң тоннаны түздү, анын ичинен буудай – 594,2, пахта – 421,9, тамеки – 5,6, картошка – 1208,5, жашылчалар – 2619,4 жана жер-жемиштер 981,1 миң тонна өндүрүлгөн. Талаачылыктын өндүрүлгөн продукциялары негизинен республиканын ичинде калат, экспортко картошка (26,2%) жана жашылча-жер жемиштер (18,8%) гана чыгарылат. Бул болсо Кыргызстандын айыл чарбасындагы товардык өндүрүштүн өнүкпөгөндүгүн тастыктайт.

Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн 2014-жылдагы гекарынан алынган түшүмдүүлүгү (центнер менен) 2010-жылга салыштырмалуу бир аз өсүүгө дуушар болду (дан жана тамекиден сырткары) (4-сүрөт).

Булагы: Автор тарабынан Жалал-Абад областтык статистика башкармалыгынын маалыматтары боюнча түзүлдү

4-сүрөт. Жалал-Абад областы боюнча негизги айыл чарба өсүмдүктөрүнүн 2010-2014-жылдардагы түшүмдүүлүгү (ц/га)

Агрардык сектордогу чарба жүргүзүү формасы жөнүндө да айтпасак болбойт. Жалал-Абад областында айыл чарба продукциясын өндүрүү негизинен дыйкан (фермердик) чарбаларда топтолгон, мамлекеттик чарбаларда негизинен үрөөнчүлүк чарбалары, ошондой эле жаныбарлардын жогору продуктивдүү породадарын чыгаруу топтоштурулган. Бирок, талдоо көрсөткөндөй, мамлекеттик сектордогу чарбалар да дыйкан жана фермердик чарбалар аракеттенген шарттарда эле аракеттенишет. Алар мамлекеттен бир аз гана колдоо алышат, ал эми өсүмдүктөрдүн жаңы сортторун жана жаныбарлардын жаңы породадарын алууга баытталган илимий-изилдөө иштери жүргүзүлбөй келет. Башкача айтканда, чындыгында турмушта илим менен практиканын толук ажырымы пайда болду, муну чарба жүргүзүүнүн прогрессивдүү формасынын катарына кошууга такыр мүмкүн эмес. Ошондуктан да чет өлкөлөрдөн (мисалы, Голландия, Германия ж.б.) үйрөнүлгөн дан чарбачылыгы, картошка ж.б. өстүрүү боюнча тажрыйбалар долбоорлордун мөөнөтү бүткөндөн кийин ашып барса дагы 2-3-жыл колдонулат, андан кийин кайрадан эле экспериментке чейинки абалга кайтып жатышат. Мындан сырткары, Жалал-Абад областынын практикасында жаңылыктарды киргизүү, агротехнологияларды жана өндүрүштү уюштуруу үчүн кеңештик кызматтар түзүлгөн жок, бул болсо инновациялык ишмердүүлүктү жүргүзүүдө тоскоолдуктарды түзүүдө.

Ошондуктан да негизги фонддордун структурасы жана алардын Жалал-Абад областындагы абалы, биздин оюбузча, 3-таблицадан көрүнүп тургандай, замандын талаптарына туура келбейт.

Негизги фонддордун түзүмүндө активдүү бөлүгү жарымынан бир аз гана ашыгыраак, мунун ичинен берүүчү түзүлүштөрдүн үлүшү (трубалар, транспортерлер ж.б.) 20%дын айланасында. Мындан сырткары физикалык жешилүүдөн Жалал-Абад областынын айыл чарба техникаларынын паркы туруктуу кыскарып келе жатат. Мисалы, 2014-жылы 2010-жылга салыштырмалуу: бардык маркадагы тракторлор 5,1% га, эгүү түзүлүштөрү – 5,6% га, жалпы пайдалануудагы жер айдоо түзүлүштөрү – 1,1% га, культиваторлор – 7,2% га, дан жыйноочу комбайндар – 4,5% га ж.б. кыскарды.

3-таблица. Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад областынын агрардык секторунун ишканаларынын негизги каражаттарынын түзүмү, % менен

Негизги капиталдын түрлөрү	2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.	Айырмасы +,- 2014/2010
Баары, анын ичинен:	100	100	100	100	100	-
Имараттар жана курулуштар	39,5	36,3	40,0	37,7	31,8	-7,7
Берүүчү түзүлүштөр, машиналар жана жабдуулар	40	41,6	40,7	43,7	50,8	+10,8
Транспорттук каражаттар	9,8	10,6	9,5	8,6	9,1	-0,7
Жумушчу жана продукциялык жандыктар	5,9	6,2	5,2	5,6	4,7	-1,2
Көп жылдык өсүмдүктөр	0,7	0,5	0,4	0,4	0,3	-0,4
Курал-жарактар жана негизги фонддун башка түрлөрү	4,1	4,8	4,2	4,0	3,3	-0,8

Булагы: автор тарабынан КР нын Улуттук статистика комитетинин 2010-2014-жылдар үчүн маалыматтары боюнча түзүлдү

Ошондой эле көптөгөн имараттар жана курулуштар капиталдык оңдоп түзөөлөрдү жана модернизациялоону талап кылууда, бирок буга майда чарбаларда эч кандай каражат жок. Натыйжада мунун баары мал кармоого гана эмес, Жалал-Абад областында 27%дан 34% га чейин камсыз болгон кампа чарбаларынын абалына, мунун натыйжасында сатууга даярдалган талаачылык продукцияларын сактоонун шартарына жана сапатына да таасир этүүдө. Албетте, ушулардын баары областтын агроөнөржай өндүрүшүнүн экспорттук ресурстарына жана алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө чагылбай койбойт.

Биздин оюбузча, агрардык сектордогу, өзгөчө аймактардагы абал жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын айыл чарбасынын ишмердүүлүгү үчүн болгон жоопкерчилигинин өтө жеткиликтүү эместигинен да оорлошуп барат. Мунун себеби экономиканын натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн жерди дыйкандарга жана фермерлерге жеке менчикке берилип кеткенинде болуп жатат. Бирок, чындыгында жерге болгон менчиктин көп бөлүгү (жайыттар, кайракы жерлер, токойлор, бөлүштүрүлбөс фонд ж.б.) мурункудай эле мамлекетте калып жатат, ал эми жерди иштетүүгө жооптуу болгон жана аларды алмаштырган органдар (мурдагы колхоз жана совхоздордун ролун аткаруучу) жок болуп кетишти. Айыл өкмөттөрү мурдагы айыл кеңештеринин ролун аткарып калышты, экономикалык жактан алганда мамлекеттик жерлерди бекитилген ижара акысы боюнча ижарага берүүчү каттоочунун ролун аткарып жатат, ал эми мыйзамда көрсөтүлгөн ижарага аукцион же конкурстун жыйынтыгында берүү практикада формалдуу түрдө жүргүзүлүп келет.

Негизги көйгөй жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын өз алдынча экономикалык ишмердүүлүгү жок, алар ишкердик ишмердүүлүк менен алектенүүгө же мамлекет менен жеке дыйкан жана фермердик чарбалардын ортосундагы ортомчу болууга да укугу жок. Мына ушундай “аморфтук абал” өзүн-өзү башкаруунун аймактык органдарына экономикалык активдүүлүктү көрсөтүүсүнө мүмкүндүк бербейт, райондордо кандайдыр бир демилге пайда болсо да бул кокусунан пайда болгон көрүнүштөр, мындай демилгелер милдеттүү жана массалык мүнөзгө ээ эмес. Анткени менен каалагандай эле аймак – район болобу же айыл

өкмөтүбү – бул эмгек ишмердүүлүгүн натыйжалуу уюштуруунун эсебинен пайда болуучу байлыктын негизи. Мындан сырткары, аймактагы чарба жүргүзүүчү субъекттердин ишмердүүлүгүн координациялоо деген түшүнүк да бар. Мыйзам ченемдүү жоболордо көрсөтүлгөн сырткары аймактык органдар өзүнө жеткиликтүүлүктү жана өзүн-өзү каржылоону камсыз кылуу максатында аймактык кирешени көбөйтүү үчүн күрөшүүсү керек. Дотацияларга жана жергиликтүү салыктарга ишенүү – бул өзүн-өзү каржылоо көз карашынан алганда анча жакшы эмес. Ушуга байланыштуу бир катар чечилбеген көйгөйлөрдү атап кетүүгө туура келет.

Агрардык сектордун натыйжалуулугуна жетишүүдө мамлекеттик жөнгө салуу чоң мааниге ээ. Албетте, жер ресурстарын пайдалануу областындагы мамлекеттик жөнгө салуу жараяны менен рыноктук ыкмалардын арасында карама-каршылыктар бар. Рынок жер ресурстарын, айрыкча жеке менчиктегилерин эркин буюрууну талап кылат. Мамлекет болсо башкаруунун тиешелүү органдары аркылуу мыйзамдарды чыгаруу, ченемдерди орнотуу менен аларды натыйжалуу пайдалануу максатын көздөйт. Бирок мындагы карама-каршылыктар жандоолордун өзүндө жатат. Башкаруунун мамлекеттик органы жалпы элдик менчиктүүлүк позициясынан аракеттенет. Ал өзүндө жер иштетүү ишмердүүлүгүнө болгон кайдигерлик элементтерин алып жүрөт, анткени мамилелер мамлекеттик менчик позициясынан курулат. Мындай менчик өткөн кылымдын 60-жылдарынын аягында академик П.Абалкин тарабынан аталган “эч кимдики эмес менчик” деген аталышка конгон. Жерге болгон жеке менчикти ала турган болсок, мында башка тенденция, б.а. жерди пайдалануудан тез арада пайда табуу максатында жерди чектен ашык эксплуатациялоо тенденциясы байкалат, бирок бул да коомго туура келбейт, анткени жер тез кунарсызданат.

Демек, ресурстарды пайдалануу жана менчиктин формаларына болгон жогоруда аталган эки жандоолордун арасындагы компромиссти табуу керек. Өндүрүштүн натыйжалуулугуна жетишүү белгилүү өлчөмдө жөнгө салуу үчүн багыт катарында кызмат кылмак.

Практикада бул төмөнкүдөй көрүнүштө болмок: менчиктин жеке түрлөрү да, коомдук формалары да анык бир убакыт, мисалы 20-30 жыл аралыгында, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулоосуна умтулушат. Бул учурда алардын баары бүгүнкү күн жөнүндө эле эмес, келечек жөнүндө да ойлонушмак, мындан сырткары жеке менчик ээлери гана эмес, менчиктин бардык формалары ушундай ойдо болушмак.

Мамлекеттик жөнгө салуу инвесторлор үчүн шарттарды түзүү, ошондой эле аймактар үчүн алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жана инвестициялык жагымдуулугу маселелери боюнча инвестициялоо көйгөйлөрүнө да тиешелүү. Бул учурда аймактардагы айыл чарбасынын өнүгүүсүн экономиканын башка секторлорунан (буларга да инвестиция айыл чарбасына кандай керек болсо, ошондой эле керек) бөлүп кароого болбойт. Анткени, мисалы, айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн жарыш түрдө инфраструктура объекттерин (жолдорду, транспорт, кампаларды ж.б.) өнүктүрүү зарыл. Логистика каналдарын түзүү менен гана агрардык сектордогу ийгиликтерге болот.

“Кыргыз Республикасынын аймагынын экономикасынын агрардык секторун башкаруу тутумун өркүндөтүүнүн негизги багыттары” деп аталган

үчүнчү бапта айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууну башкаруунун рычагдары, интеграция шарттарында агрардык түзүмдөрдү калыптандырууга жана башкарууга болгон тутумдук жандоо, моделдөөнүн базасында экономиканын агрардык секторунун өндүрүштүк түзүмүн оптималдаштыруу маселелери каралды.

Өндүрүштүн натыйжалуулугун башкаруунун негизги рычагдарынын бири болуп жазгы талаа жумуштарына даярдыктан баштап айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүн жыйнап бүткөнгө чейинки өндүрүштүк жараяндын бардык баскычтарына киргизилүүчү инновация саналат. Бирок түшүм алуунун өндүрүшүнүн натыйжалуулугуна жетишүү көз карашынан алганда, бул өндүрүштүк жараяндын акыркы баскычы эмес, анткени алынган түшүмдү өндүрүшкө кеткен чыгымды жабуу жана тиешелүү пайда табуу үчүн пайдалуу сатуу да зарыл.

Өлкөбүздүн экономикасын ал көп убакыттан бери башынан өткөрүп жаткан өтө оор апааттан чыгаруунун түрдүү сценарийлерин талдоо биз үчүн да татыктуу өнүгүүнүн бирден-бир жолу болуп экономиканы инновациялык режимге өткөрүү саналаарын көрсөттү. Башка эч бири – сырьёлук болобу, батыш технологияларын киргизүү болобу – жакынкы 10-15 жылда ички дүн продукциянын маанилүү өсүүсүн (3-4 эсеге), демек калктын жашоосунун деңгээлин жана сапатын маанилүү жогорулоосун да камсыз кыла албайт. Экономиканын өнүгүүсүнүн инновациялык режими үчүн бизде зарыл болгон өбөлгөлөр, тактап айтканда илимди кошкондогу экономикалык потенциал жана билим берүү тутуму бар. Тилекке каршы бул мүмкүнчүлүктөрдү натыйжалуу пайдалануу мүмкүн болбой жатат жана ошондуктан бул өтө маанилүү инновациялык ресурстар жок болуп барат. Агрардык сектордун продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгү керектөөчүлүк, индустриалдык товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн ички рыногунун жарымынан көбүн жоготууга алып келди. Илимий продукциялардын дүйнөлүк рыногундагы биздин үлүшүбүз 0,002% ды түзөт жана бул, жогоруда белгиленип кеткендей, биз жаман эмес мүмкүнчүлүктөргө жана потенциалга ээ боло туруп ушундай болуп жатат.

Айыл чарбасын өркүндөтүүнүн негизги багы – бул калктын тамак-аш коопсуздугун камсыз кылуу. Айыл чарбасынын өнүгүүсүнүн тамак-аш коопсуздугу көйгөйлөрүн чечүү менен байланышы жөнүндө айтканда тамак-аш азыктарын сатып алууга бара жаткан калктын сатып алуучулук жөндөмүнүн агрардык сектор тарабынан ассортименттик камсыз кылуу менен болгон тең салмактуулугу жөнүндө да айтуу керек. Тилекке каршы, мындай тең салмактуулукка тиешелүү эсептердин жоктугунан гана эмес, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдү толук баалабагандыктан да жетишүүгө мүмкүн болбой жатат. Мисалы, агрардык сектордун каалагандай продукциясынын потенциалдык мүмкүнчүлүгү талаачылык өсүмдүктөрүнүн жогорку түшүмүн же малдардын жогору продуктивдүүлүгүн алуу мүмкүнчүлүгүндө гана эмес, балким аларды жогору кошумча наркты кошуу менен кайра иштетүүдө турат.

Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун кезектеги багыты – бул рыноктун талаптарын эсепке алуу менен айыл чарба өндүрүшүнүн өсүүсүн камсыз кылуу. Стратегиялык менеджмент теориясында рынок чөйрөсүнө стратегиялык адаптациялануусу үчүн зарыл болгон интеграциянын оптималдуу деңгээлин аныктоочу интегративдик өсүүнүн жана рыноктун түзүмүнүн өз ара

байланышы изилденет. Оптималдуу интеграцияланган учурда рынок “фирманын бийлигинин астында турат”, анын чыгымдары минималдуу жана эң негизгиси, новаторчулук жана өнүгүү дайыма ал тарапта болот.

Агрардык сектордун натыйжалуулугун жогорулатууга алып келүүчү дагы бир багыт – бул тиешелүү сапаттагы жана ассортименттеги айыл чарба продукциясын товар өндүрүүчү үчүн пайдалуу болгон мезгилде сатуу. Бул үчүн тиешелүү айыл чарба продукциясын сактоочу кампалар, логикалык борборлор ж.б. керек.

Айылчарбасын натыйжалуу башкаруу механизмдин калыптандырууда тутумдук жандоо чоң мааниге ээ. Анын маңызы каалагандай тармакты жана анын бөлүмчөсүн социалдык-экономикалык тутум катары кароого болоорунда турат.

Тутумдук жандоонун негизи болуп тутумдун максатын аныктоо, ага жетүү үчүн маселелерди формулировкалоо жана бул маселени чечүүнүн натыйжалуулугунун критерийлерин аныктоо саналат. Мындан кийин тутумдук маселени чечүүнүн мүмкүн болгон жолдору жана ыкмалары изилденет, көйгөйдү чечүүнүн бардык этаптарында бардык жагдайлардын таасири алардын салмагына жана маанилүүлүгүнө пропорциялуу түрдө эсепке алынат.

Учурдагы тенденциялар ушундай: инновациялык өнүгүүлөрдү дайыма камсыз кылып туруу керек, булар да өз кезегинде агрардык сектордун өндүрүштүк жана сатуу ишмердүүлүгү тутумуна оңдоп-түзөөлөрдү киргизүүнү талап кылат.

Тутумдук жандоо жагдайлардын бир тараптан айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугуна, экинчи тараптан, алардын айрымдарын бири-бири менен байланышта кароого болгон таасирин комплекстүү баалоону көздө тутат. Мисалы, ошол эле инновациялык чөйрөнү түзүү үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- илимий-инновациялык билимди пайдалануу менен алынган эмгектин жыйынтыгын билдирүүчү, өндүрүш жараянын, айыл чарбасынын атаандаштыкка жөндөмдүү продукциясынын керектөөчүлүк сапатын жакшыртуучу агрардык инновациялардын маңызын аныктоо;
- инновациялык ишмердүүлүктү активдештирүү механизмдерин калыптандыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
- инновациялык негизде айыл чарбасын жүргүзүүнүн типтүү моделдерин иштетүү боюнча базалык ишканалардын ролун аткарган агрардык илимдин инновациялык инфраструктурасын түзүү боюнча сунуштарды даярдоо;
- айыл чарбасынын экономикалык өсүүсүн өркүндөтүүнүн экономика-математикалык моделин иштеп чыгуу.

Тутумдук жандоо агрардык сектордун экономиканын тектеш секторлору менен гана вертикал жана горизонтал боюнча өз ара байланышын билдирип калбастан, түздөн-түз анын продукциясын колдонуучулар менен, б.а. айыл чарба сырьёсун керектешкен калк жана өнөр жай ишканалары менен да байланышын билдирет.

Агрардык чарбаны натыйжалуу башкаруунун механизмдин түзүүдө илимдин жана практиканын чыныгы байланышын түзүү да өзгөчө мааниге ээ.

Илим менен өндүрүштүн чыныгы байланышынын жоктугу илим жана ишкендиктерин өндүрүшкө киргизүүнү көйгөйлүү кылууда. Мындай абал дыйкан жана фермердик чарбалар тарабынан каржылык жетишпөөчүлүктүн айынан жаңылыктарды киргизүүгө кызыкчылыктарынын жоктугу менен да түшүндүрүлөт.

Агрардык сектордо натыйжалуу механизмди калыптандырууну башкарууну жакшыртуу көп жагынан моделдөөнүн базасында айыл чарбасынын өндүрүштүк

түзүмүн оптималдаштыруудан көз каранды. Диссертациялык иште экономика-математикалык ыкмалардын жардамында кээ биир жараяндарды Жалал-Абад областынын мисалында оптималдаштырууга далалат жасалды.

Малдардын саны жөнүндөгү статистикалык маалыматтардын негизинде малдардын санын оптималдаштыруу маселеси каралды. Экономика-математикалык моделдөөнүн негизинде малдын (ири мүйүздүү бодо мал, кой жана эчки, жылкы жана үй канаттуулары) санын аныктоо үчүн пайдаланылуучу трендик теңдемелер табылды жана тиешелүү түрдө төмөнкүдөй көрүнүштө аныкталды:

; ; ;

Бул теңдемелерге карата алардын статистикалык маанилүүлүгү көрсөтүлдү. Теңдемелердин негизинде биз ири мүйүздүү бодо малдын, кой жана эчкилердин, жылкы жана үй канаттууларынын жакынкы беш жыл үчүн божомолдук санын эсептеп чыгардык жана булар тиешелүү түрдө : 307,241; 320,382; 334,679; 350,134; 366,746 (миң баш) болду. Өсүү темпи 4,3%; 4,3%; 4,5%; 4,6%; 4,7% түздү.

: 1251,244; 1276,217; 1298,252; 1318,004; 1335,928 (миң баш). Өсүү темпи секирик түрүндө өзгөрүп жатты: 5,2%; 2%; 0,7%; 2,6%; 8,6%. : 64,7; 70,62; 77,74; 86,06; 95,58 (миң баш). Каралып жаткан мезгил үчүн саны тиешелүү түрдө 5,92; 7,12; 8,32 жана 9,52 миң башка өзгөрдү. : 1047,878; 1106,417; 1168,77; 1234,938; 1304,92 (миң баш) болду. Мындан көрүнүп тургандай, үй канаттууларынын саны 2014-жылга салыштырмалуу 491,92 миң башка көбөйөт. Каралып жаткан мезгил үчүн үй канаттууларынын санынын өсүү темпи тиешелүү түрдө 5,6%; 5,58%; 5,64%; 5,66%; 5,67% болуп, дээрлик бирдей темпте өсөт.

Мындан сырткары диссертациялык иште статистикалык маалыматтардын негизинде айыл чарбасынын дүң продукциясынын оптималдаштыруунун экономика-математикалык модели иштелип чыгылды. Бул ыкманын негизинде трендик теңдемелер аныкталып, алардын статикалык маанилүүлүгү көрсөтүлүп, божомолдук эсептөөлөр жүргүзүлдү. Божомолдук эсептөөлөрдүн жыйынтыктары төмөнкү таблицада көрсөтүлдү.

4-таблица – Айыл чарбасынын дүң продукциясынын көлөмүн 2015-2019-жылдарга божомолдук эсептөөлөрдүн жыйынтыгы (млн. сом)

Тренддик теңдемелер	Божомолдук эсептөөлөр				
	2015	2016	2017	2018	2019
Айыл чарбасы	38623,6	40476,29	42137,41	43648,71	45042,96
Талаачылык	19876,85	20584,2	21196,77	21737,4	22225,3
Мал чарбасы	18745,75	19892,09	20940,6	21911,31	22817,66

Автор тарабынан трендик теңдемелердин негизинде эсептелип чыгарылды

Таблицага ылайык, 2019-жылы талаачылык дүң продукциясынын көлөмү 2010-жылга салыштырмалуу 1,9% га жогорулайт, ал эми божомолдонуп жаткан мезгил үчүн өсүү темпи тиешелүү түрдө -2%; 3,56%; 3%; 2,55%; 2,2% ды түзөт.

Мал чарбасынын продукциясын дүң өндүрүү 2019-жылы 2010-жылга салыштырмалуу 2,4 эсеге көбөйөт. Каралып жаткан мезгил үчүн өсүү темпи

тиешелүү түрдө 2,8%; 6,1%; 5,3%; 4,6%; 4,1% ды түзөт. Өсүү темпинин деңгээли жыл сайын азайып бара жатат.

2019-жылы айыл чарба продукциясын дүң өндүрүүнүн көлөмү 2010-жылга салыштырмалуу 2,1 эсеге көбөйөт. Айыл чарба продукциясын дүң өндүрүүнүн көлөмү 2014-жылы 38522,3 млн.сомду түзүп, чыныгы өсүү темпи 123% ды түзгөн. Областтын салыштырмалуу салмагы республикадагы өндүрүлгөн жалпы көлөмдүн 20,2% ын түздү.

Диссертацияда айыл чарба өндүрүшүн модернизациялоонун жана интенсивдүү жана жаңы жогорку технологияларды колдонуунун зарылдыгы негизделди. Биз агрардык сектордун өндүрүштүк түзүмүн айыл чарба продукциясын өндүрүштүк кайра иштетүүнү оптималдаштыруу моделин карадык жана сунуштадык. Алардын негизинде өнүктүрүүнү жана жайгаштырууну оптималдаштыруу, аралык продуктылар жана сатып алуулардан кирешени максималдаштыруу, ошондой эле чыгышаларды минималдаштыруу маселелери каралды.

Оптималдаштыруу мүнөзүндөгү жогоруда келтирилген кээ бир мисалдарды чыгашалардын жана натыйжалардын оптималдык деңгээлин камсыз кылуунун методологиялык ыкмалары деп саноо керек. Алар түрдүү максаттарга, анын ичинде чарбалардын көрсөткүчтөрүн келечек мезгилге божомолдоо үчүн пайдаланылуусу мүмкүн.

Бүтүм жана сунуштар.

Диссертациялык иште жүргүзүлгөн изилдөөлөр төмөнкүдөй бүтүмдөрдү жана сунуштарды чыгарууга мүмкүндүк берди:

1. Экономиканын агрардык секторун башкаруунун натыйжалуу механизмдерин калыптандыруу анын туруктуу өнүгүүсүнө шарт түзүүнүн базиси болуп саналат. Бул базисти калыптандыруу, бир тараптан, ишканалардын потенциалдуу натыйжалуу өндүрүштүк тутумдарын түзүүнү камсыз кылуучу чарба жүргүзүүчү субъекттердин өндүрүш ресурстары менен камсыз болуусунун өсүү деңгээли. Экинчи тараптан – объективдүү аракетте болгон экономикалык мыйзамдарды ишке ашыруунун камсыз кылуучу уюштуруучулук-экономикалык мамилелердин тутумун өркүндөтүү. Мамлекеттин алсыз жөнгө салуучу ролунун жана минималдуу колдоосунун шарттарында ишке ашырылуусу агрардык түзүмдөрдү ички каржылоонун эсебинен жүргүзүлүүсү мүмкүн болгон иш-чаралар биринчи кезектеги мааниге ээ болот. Бул учурдагы негизги көйгөй тармактын ишканаларынын потенциалынын өздүк өсүү резервдери дээрлик калбагандыгында турат.

2. Айыл чарбасын натыйжалуу башкаруу механизмдин калыптандыруу агрардык сектордун ишмердүүлүгүн объективдүү баалоону талап кылат. Теориялык талдоонун негизинде автор рынок шарттарында айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн башкаруунун натыйжалуулугу көп жагынан өндүрүштүн натыйжалуулугун баалоо менен башкаруу менен өндүрүштүн максаттары дал келгендей дал келишет деген бүтүмгө келди. Ошол эле учурда ал өндүрүштүн натыйжалары өндүрүлгөн түшүмдөрдү же мал чарба продукцияларын рыноктун конъюнктурасынын жана продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн жетишилген деңгээлинин базасында ички жана сырткы рыноктордо алмаштыруу амалдарынын жыйынтыгы менен бааланат деп тактады.

3. Өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга алып баруучу агрардык секторду башкаруунун заманбап тенденциялары орнотулду. Алардын ичине технологиялардын жана өндүрүштү уюштуруунун жана продукцияны сатуунун инновациялары, товар өндүрүүчүлөрдүн практикасын рыноктун шарттарына адаптациялоо максатында рынокту изилдөө жана маркетингдик ишмердүүлүктү күчөтүү, экономикадагы глобалдык өзгөрүүлөргө ылайык сырткы экономикалык ишмердүүлүктү активдештирүү ж.б. кирет. Мунун баарын республикабыз өзүнүн өнүгүүсүндө артта калбоосу жана агрардык сектордогу өзүнүн экономикалык потенциалын республиканын керектөөсүнө жана коюлган маселелерге ылайык пайдалана алуусу үчүн Кыргызстандын шарттарына ыңгайлаштыруу керек.

4. Кыргызстандын экономикасынын агрардык сектору тутумдук апаатка кабылып турган учуру, анткени рынок реформаларын ишке ашырууда бир далай кыйынчылыктарды башынан өткөрүп турат. Өлкөдө акыркы жылдарда болуп өткөн өзгөрүүлөр эл чарбачылыгынын бардык тармактарынын экономикасына терс таасирин тийгизгенин белгилей кетүү керек, тилекке каршы агрардык сектор баарынан көп жабыркады.

Иштердин апааттык абалы көп жагынан башкаруунун өркүндөтүлгөн экономикалык механизмдин жоктугу, анын негизги элементтеринин (каржылык-насыялык тутум, салык салуу, насыялоо жана бааны түзүү, пландоо, эсепке алуу

жана көзөмөл, уюштуруучулук куруу тутумдары) туруктуу эмес аракеттенүүсү менен байланышкан.

Мындан сырткары айыл чарбасында айдоо аянттарынын рационалдуу эмес түзүмү куралды, айыл чарба өндүрүшүнүн өндүрүштүк-экономикалык потенциалынын деградациясы уланууда, б.а. техниканын физикалык жана моралдык эскирүүсү өсүп жатканда машина-трактордук парк кыскарып, минералдык жана органикалык жер семирткичтер жеткиликтүү берилбей жатат, айыл чарбасындагы жумушчулардын саны азайып бара жатат.

5. Автор айыл чарбасынын башкарылуучулук деңгээлин жогорулатуунун бир катар багыттарын сунуштады. Алардын ичинен артыкчылыктуусу өндүрүшкө да, продукцияны сатууга да инновацияны киргизүү, башкаруунун уюштуруучулук формаларынын түзүмүн оптимизациялоо болуп саналат. Акыркы айтылганы жер жана эмгек ресурстарынын, айыл чарба техникасынын, минералдык жер семирткичтердин бар болгон потенциалын натыйжалуу пайдалануу үчүн керек, бул үчүн кооперативдер, агрофирмалар, бирикмелер ж.б. сыяктуу азыркыга караганда өркүндөтүлгөн уюштуруучулук формаларын түзүү зарылдыгы белгиленди.

6. Диссертациялык иште агрардык сектордун ишканаларына карата тутумдук жандоону колдонуу сунушталат. Ага ылайык ишкананын ички жана сырткы байланыштары айыл чарба сырьёсун өндүрүүдөн баштап аны керектөөчүлөргө сатууга чейинки агрардык сектордун ишканасынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатында курулуусу керек. Мындай жандоо өндүрүштүк ишмердүүлүктүн алкагынан сыртка чыгат жана акыркы жыйынтыктарга жетүү үчүн экономиканын башка секторлору менен интерацияланууга мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда бул чыгашаларды рационалдаштырууга кызмат кылат, атап айтканда, агрардык сектордун субъекттеринин продуктивдүүлүгүнүн эсептик деңгээлинин негизинде жер семирткичтерди жана жемди алардын илимий негизделген ченемдерге ылайык сарптоо менен рационалдуу пайдалануу.

7. Автордун ою боюнча агрардык секторду натыйжалуу башкаруу механизм калыптандырууну моделдөөнүн жардамында ишке ашырууга болот. Өндүрүштүк түзүмдү оптималдаштыруунун экономика-математикалык модели бир далай түрдүү экономика-математикалык маселелерди айыл чарба ишканасынын жана анын бөлүмдөрүнүн (мисалы, ички чарба өндүрүшү) деңгээлинде да, аймактык деңгээлде да (мисалы, республиканын аймактары боюнча оптималдуу адистештирүү жана өндүрүштү жайгаштыруу) чече алат. Мындай модель айыл чарбасынын бир катар маселелерин, мисалы машина-трактордук парктын түзүмүн курууну оптималдаштыруу, минералдык жер семирткичтерди оптималдуу пайдалануу, даярдалган жемдерди, малды жемдендирүүнүн оптималдуу рациондорун, оптималдуу жем аралашмаларын, айыл чарба сырьёсун иштетүүнүн жана кайра иштетүү технологиясынын оптималдуу вариантын ж.б. маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет.

Диссертациянын темасы боюнча жарыкка чыккан басылмалардын тизмеси:

Диссертациянын негизги мазмуну автордун төмөнкү басылмаларында чагылдырылды:

1. Хамрабаев А.А. Кластер – как индустриальный комплекс территориальной концентрации системы управления агропромышленного комплекса в новых условиях хозяйствования. / А.А. Хамрабаев // Известие Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудитором стран Цетральной Азии, №3, Бишкек 2013.с.32-37.

2. Хамрабаев А.А. Механизмы государственного содействия при коммерциализации аграрного сектора экономики / А.А. Хамрабаев, А.М. Маткеримова // Международная научно-теоретическая и практическая конференция «IV Исраиловские чтения» № 215, г. Чолпон-Ата 2014, с.60-66.

3. Хамрабаев А.А. Совершенные механизмы управления аграрным сектором экономики в новых условиях хозяйствования / А.А. Хамрабаев // Экономический вестник, НИИ инновационной экономики, № 4, 2015, с.80-84.

4. Хамрабаев А.А. Концепция реализации инвестиционной политики государства в условиях структурного преобразования экономики Жалал-Абадской области /А.А. Хамрабаев// Экономический вестник, НИИ инновационной экономики, № 4, 2015, с. 85-88.

5. Хамрабаев А.А. О государственной поддержке аграрного сектора экономики / А.А. Хамрабаев // Материалы X международной научно-практической конференции Прага, Чешская республика 18 декабря 2015 года, с. 168-173.

6. Хамрабаев А.А. О механизмах повышения эффективности аграрного сектора экономики Кыргызстана / А.А. Хамрабаев // Материалы X международной научно-практической конференции Прага, Чешская республика 18 декабря 2015 года, с. 174-178.

7. Хамрабаев А.А. Роль государственной поддержки в повышении эффективности сельскохозяйственного производства / А.А. Хамрабаев // Вестник УЭП, 2014, №4 (25), с. 92-96.

8. Хамрабаев А.А. Эффективность кооперативной формы хозяйствования в аграрном секторе Кыргызской Республики / А.А. Хамрабаев // ННТ и инновации Кыргызстана, № 1, 2016, с. 121-123

9. Хамрабаев А.А. Формирование эффективной системы управления аграрным сектором экономики Кыргызской Республики / А.А. Хамрабаев // ННТ и инновации Кыргызстана, № 1, 2016, с. 129-131

10. Хамрабаев А.А. Бюджет развития и формирование инвестиционной политики в регионах Кыргызской Республики / А.А. Хамрабаев, Э.С. Кокуева // Международный научный журнал «Молодой ученый», № 5 (109) . Март, 2016, с. 442-445.

11. Хамрабаев А.А. Современное состояние производства сельскохозяйственной продукции в Джалал-Абадской области Кыргызской Республики и пути повышения его эффективности / А.А. Хамрабаев // Международный научный журнал «Молодой ученый», № 7 (111), 2016, 308-312.

12. Хамрабаев А.А. Анализ уровня индикаторов производства аграрного сектора Жалал-Абадской области Кыргызской Республики / А.А. Хамрабаев // Международный научный журнал «В мире научных открытий», № 4 (76), 2016, с. 125-135.

Хамрабаев Абдурасул Абдусаттаровичтин «Экономиканын агрардык секторунун чарба жүргүзүүчү субъекттерин башкаруунун натыйжалуу механизмдерин калыптандыруу (Жалал-Абад областынын мисалында)» деген темадагы 08.00.05 - Экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Ачык сөздөр: экономиканын агрардык сектору, айыл чарбасы, башкаруу, чарба жүргүзүүчү субъекттер, башкаруунун натыйжалуу механизмдери, өндүрүш, интеграция, тутумдук жандоо, оптималдаштыруу, моделдөө.

Изилдөөнүн предмети: экономиканын агрардык секторунун ишканаларын башкаруу механизмдерин калыптандыруунун теориялык, методологиялык жана уюштуруучулук-методикалык көйгөйлөрүнүн жыйындысы.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад областынын экономикасынын агрардык секторунун чарба жүргүзүүчү субъекттери.

Изилдөөнүн максаты: Жалал-Абад областынын мисалында агрардык сектордун чарба жүргүзүүчү субъекттерин башкаруунун натыйжалуу механизмдерин иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн ыкмасы. Диссертациялык иште изилдөөнүн жүрүшүндө монографиялык, аналитикалык, эсептик-конструктивдик, статистикалык, экономика-математикалык, графикалык ж.б. ыкмалар колдонулду. Жыйынтыктарды иштетүүдө жана графикалык түрдө көрсөтүүдө “MS Office Excel 2007”, “MS Office Word 2007” программалык каражаттары пайдаланылды.

Алынган жыйынтык жана алардын илимий жаңылыгы: айыл чарба сырьёсун өндүрүүдөн баштап аны сырткы жана ички рыноктордо сатууга чейинки бүткүл чынжыр боюнча айыл чарбасындагы өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууну башкаруунун зарылдыгы белгиленди; айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун баалоо ыкмалары рыноктордогу айыл чарба ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын жана продукцияны өндүрүүгө жана сатууга кеткен толук чыгашаларды эсептөөнүн эсебинен толукталды; айыл чарбасын натыйжалуу башкарууну ишке ашыруунун механизмдери бул областтагы заманбап тенденциялардын негизинде иштелип чыгылды; аймактык агрардык секторду башкаруунун учурдагы абалын талдоонун негизинде анын натыйжалуулугун жогорулатуунун резервдери аныкталды; ийкемдүүлүктү көздө туткан инновацияларга жана жаңы технология, ыкмаларга негизделген, замандын талабына жооп берген башкаруу ыкмалары сунушталды; айыл чарбасынын экономиканын жандаш секторлору менен интеграциялануу шарттарында максатка жетүүнүн жана программалардын аткарылуусунун комплекстүүлүгүн камсыз кылуучу башкарууга болгон системалык жандоо сунушталды; экономика-математикалык ыкмалардын жардамында оптималдуу натыйжаларга жана чыгымдарга жетүүнүн багыты катары пайдаланылуусу мүмкүн болгон, айыл чарбасын ыкчам башкаруудагы түрдүү кырдаалдар эсептелип чыгарылды.

Керектөө даражасы: Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары сунуш катары пайдаланылуусу менен жергиликтүү мамлекеттик органдардын аракеттерин аймактардагы, айрым алганда Жалал-Абад областындагы айыл чарбасын башкаруу чөйрөсүндөгү аныкталган көйгөйлөрдү чечүүгө багыттай алды.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертацияда иштелип чыккан илимий көз-караштар агрардык сектордогу укуктук-ченемдик актыларды жана мамлекеттик программаларды иштеп чыгууда жана агрардык сектордун ишканаларында көрсөтмө катары колдонулуусу мүмкүн. Диссертациялык иште иштелип чыгылган теориялык жоболор, методологиялык негиздер, натыйжалар жана сунуштар “Ишканалардын экономикасы”, “Агроөнөр жай комплексин башкаруу”, “Каржылык-чарбалык ишмердүүлүктү талдоо”, “Экономикалык талдоонун теориясы” ж.б. сабактар боюнча лекцияларды, окуу-методикалык комплекстерди жана окуу программаларын иштеп чыгууда пайдаланууга болот. Ошону менен бирге изилдөөнүн натыйжалары райондордун, шаарлардын, областтардын жана бүтүндөй республиканын деңгээлиндеги узак мөөнөттүү стратегиялык пландарды иштеп чыгууда колдонууга сунушталат.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Хамрабаева Абдурасула Абдусаттаровича на тему “Формирование эффективного механизма управления хозяйствующими субъектами аграрного сектора экономики (на примере Жалал-Абадской области)”, представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством.

Ключевые слова: аграрный сектор экономики, сельское хозяйство, управление, хозяйствующие субъекты, эффективный механизм управления, производство, интеграция, системный подход, оптимизация, моделирование.

Предмет исследования: совокупность теоретических, методологических и организационно-методических проблем формирования механизма управления предприятиями аграрного сектора экономики.

Объект исследования: хозяйствующие субъекты аграрного сектора экономики Жалал-Абадской области Кыргызской Республики.

Целью исследования является разработка эффективных механизмов управления хозяйствующими субъектами аграрного сектора экономики на примере Жалал-Абадской области.

Методы исследования. В диссертационной работе в ходе исследования применялись такие методы и приемы, как монографический, аналитический, расчетно-конструктивный, статистический, экономико-математический, графический и др. При обработке и графическом представлении результатов использованы программные средства “MS Office Excel 2007”, “MS Office Word 2007”.

Полученные результаты и их новизна: установлена необходимость управление повышением эффективности производства сельского хозяйства по всей цепи, начиная от производства сельскохозяйственного сырья до продажи на внутреннем и внешнем рынках; дополнены методы оценки эффективности сельскохозяйственного производства за счет расчета результатов сельскохозяйственной деятельности на рынках и полных затрат производства и сбыта продукции; разработаны механизмы реализации эффективного управления сельским хозяйством на базе учета современных тенденций в этой области; на основе анализа современного состояния управления региональным аграрным сектором определены резервы повышения его эффективности; предложены методы управления, адекватные современности, которые во многом базируются на инновациях и новых технологиях и методах, предусматривающих гибкость; предложен системный подход к управлению, предусматривающей комплектность достижения цели и выполнение программ в условиях интеграции сельского хозяйства со смежными секторами экономики; проведены расчеты различных ситуаций в оперативном управлении сельским хозяйством с помощью экономико-математических методов, которые могут быть использованы как ориентиры достижения оптимальных результатов и затрат.

Степень использования: Результаты диссертационного исследования применялись в качестве рекомендаций и позволили ориентировать усилия местных государственных органов на решение выявленных проблем в области управления сельским хозяйством на регионах, в частности в Жалал-Абадской области.

Область применения: Научные положения, сформулированные в диссертационной работе, могут быть использованы при разработке нормативно-правовых актов и государственных программ в аграрном секторе и внедрены на предприятиях аграрного сектора. Теоретические положения, методологические основы, результаты и рекомендации, разработанные в диссертационной работе, могут быть применены при разработке лекций, учебно-методических комплексов и учебных программ по таким дисциплинам, как «Экономика предприятий», «Управление АПК», «Анализ финансово-хозяйственной деятельности», «Теория экономического анализа» и др. Также результаты исследования рекомендуется к использованию при разработке долгосрочных стратегических планов на уровне районов, городов, областей и в целом республики.

ABSTRACT

dissertation work of Hamrabaev Abdurasul Abdusattarovich to subjects "Shaping the efficient mechanism of management managing subject of the agrarian sector of the economy (on example ZHalal-Abad area)", submitted for competition degree candidate of the economic sciences on professions 08.00.05 - an Economy and management of a national economy.

The Keywords: agrarian sector of the economy, agriculture, management, managing subjects, efficient mechanism of management, production, integration, system approach, optimization, modeling.

The Subject of the study: collection theoretical, methodological and organizing-methodical problems of the shaping the mechanism of management enterprise agrarian sector of the economy.

The Object of the study: managing subjects of the agrarian sector of the economy ZHalal-Abad area Kyrgyz Republic.

The Purpose of the study is a development efficient mechanism management managing subject of the agrarian sector of the economy on example ZHalal-Abad area.

The Methods of the study. In dissertation work in the course of studies were used such methods and acceptance, as monographic, analytical, accounting-constructive, statistical, economic and mathematical, graphic and others. When processing and graphic presentation result are used software programs "MS Office Excel 2007", " MS Office Word 2007".

The Got results and their novelty: is installed need increasing management to efficiency agriculture production on the whole chain, commencing from production agricultural raw material before sale on internal and foreign markets; the complemented methods of the estimation to efficiency agricultural production to account of the calculation result to agricultural activity on the market and full expenses production and marketing to product; the designed mechanisms to realization of efficient management agricultures on the base of the account modern trend in this area; on base of the analysis of the modern condition of management regional agrarian sector are determined reserves of increasing to his(its) efficiency; the offered methods of management, identical contemporaneity, which in much are based on innovation and new technology and method, providing flexibility; the offered system approach to control, providing completeness of the achievement to purposes and performing the programs in condition of the integrations of the agriculture with estimated sector of the economy; the organized calculations different situation in operative control agricultures by means of economic and mathematical methods, which can be used as landmarks of the achievement optimum result and expenses.

The Degree of the use: Results of dissertation studies were used as recommendation and have allowed to orientate the efforts local state organ on decision of the revealed problems in the field of control agricultures on region, in ZHalal-Abad area in particular.

The Application: Scientific positions, worded in dissertation to functioning, can be used at development normative-legal acts and state programs in agrarian sector and are introduced on enterprise of the agrarian sector. The Theoretical positions, methodological bases, results and recommendations, designed in dissertation to functioning, can be applying at development lecture, scholastic-methodical complex and scholastic programs on such discipline, as "Economy enterprise", "Control APK", "Analysis to financial and economic activity", "Theory of the economic analysis" and others. Also results of the study is recommended to use at development long-term strategic plan at a rate of region, city, areas and as a whole republics.

20.07.2016-ж. басмадан чыгарууга кол коюлду
Форматы 60 x 84 ^{1/16}. Офсет кагазы
Көлөмү 1,75 б.т. Тиражы 100 экз.

ЭИУнун ыкчам басма борборунда басылды.
Жалал-Абад шаары, Спутник кичи шаарчасы, Жеңи-Жок көчөсү – 30

